

O polsko-niemieckim projekcie wspólnego parku narodowego w dolinie dolnej Odry

Dolina Odry w dolnym biegu odznacza się wyjątkowymi walorami przyrodniczymi, kwalifikującymi ją do ochrony prawnej. Nieznaczne wyniesienie nad poziom morza stwarza w dolinie warunki wykluczające intensywniejsze użytkowanie gospodarcze terenu. Jednocześnie sprzyja rozwojowi naturalnych zbiorowisk roślinności wodnej i torfowiskowej, tworzących pełen uroku krajobraz rozległych szuwarów, turzycowisk, zarośli oraz lasów bagiennych i łąkowych. Strome obrzeża doliny stwarzają kontrastowe siedliska kserotermiczne, gdzie rozwija się ciepłolubna roślinność stepowa. Zróżnicowanie nisz ekologicznych decyduje o bogactwie świata zwierząt, zwłaszcza ornitofauny — dla ptaków jest to ważny europejski korytarz przelotów, a także obszar zimowania i gniazdowania, zwłaszcza dla gatunków wodnych i błotnych.

Dolinę wypełnia grube, dochodzące do kilkunastu metrów, złożę torfu, sięgające początkami okresu polodowcowego, a które stale jest torfowiskiem żywym, rosnącym. Obszar o takim pejzażu stanowi dziś wyjątkową wartość ze względów społecznych, oświatowych i naukowych.

Jeżeli dodamy do tego ważne zabytki historyczne, jakimi są, pochodzące z czasów Bolesława Chrobrego, słupy graniczne na krawędzi doliny, cmentarze pól bitewnych II wojny światowej, gdzie wojsko polskie przepравиło się przez Odrę w drodze na Berlin, czy miejsce przeprawy przez bagienne Miedzyodrze w walce o Szczecin — to i te argumenty przemawiają na korzyść parku narodowego na tym terenie. Należy podkreślić, że park narodowy będzie udostępniony do zwiedzania po wyznaczonych trasach lądowych i wodnych.

Dolina Odry była od pierwszych lat powojennych przedmiotem zainteresowań i badań polskich naukowców, poczy-

nając od zbiorowego studium „Monografia Odry” (1948). W latach pięćdziesiątych rozpoczęli swoje badania nad roślinnością kserotermiczną na krawędzi Odry w „Bielinku” Celiński i Filipek. Jasnowski zbadał na całym pomorskim odcinku doliny torfy i torfowiska wraz z szatą roślinną (1962). Lasy bagienne i łęgowe Międzyodrza zostały szczegółowo opracowane przez Radomskiego na podstawie badań z lat 1962 i dalszych. Rozpoznanie przyrodnicze stanowiło podstawę do zgłaszania i tworzenia rezerwatów przyrody na tym terenie, a polski dorobek naukowy w tej dziedzinie stał się przesłanką do wspólnej inicjatywy polsko-niemieckiej utworzenia parku narodowego.

Powtórzone badania geobotaniczne w 1990 r. wskazują na trwałość zbiorowisk roślinnych w dolinie Odry, utrzymujących się przez kilka dziesiątków lat w naturalnym stanie mimo poważnych zagrożeń środowiska.

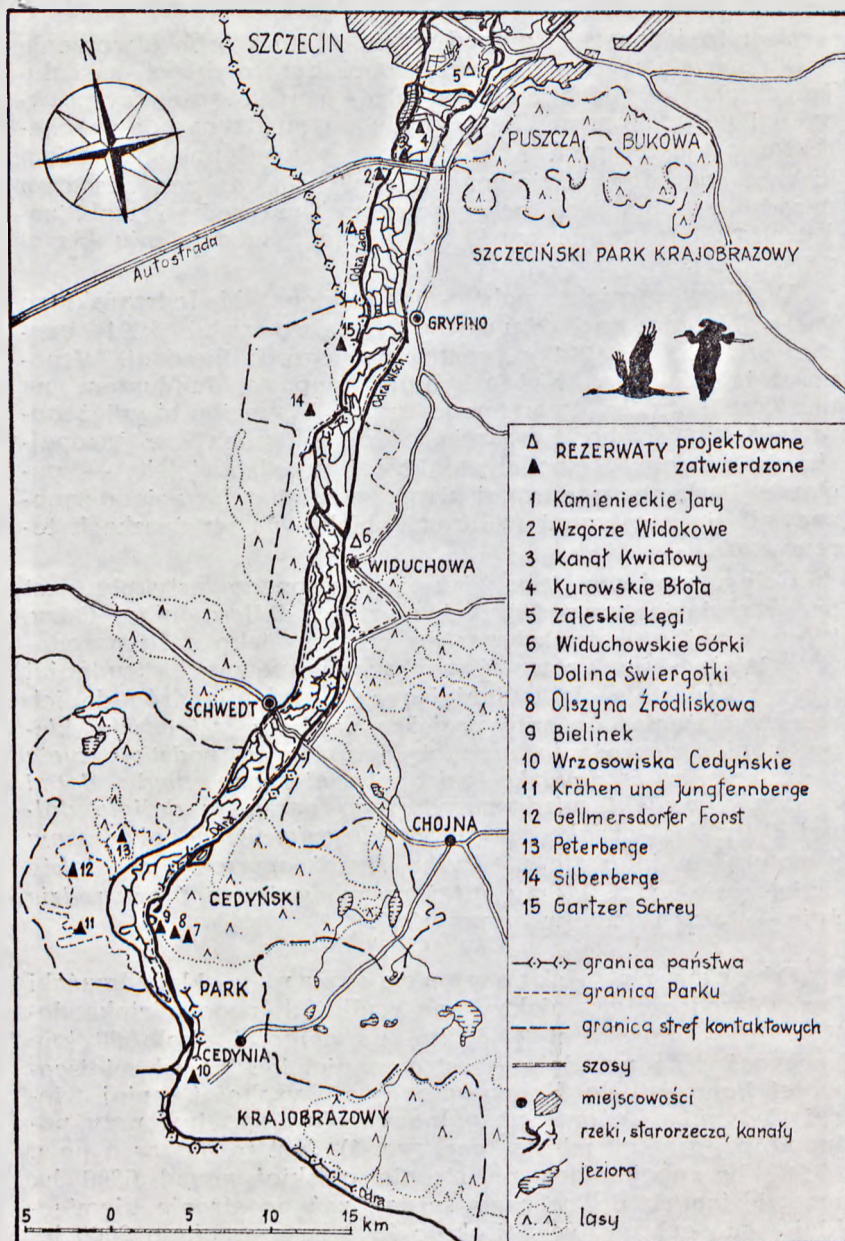
Polsko-niemiecki projekt wspólnego parku narodowego. Polsko-niemiecki projekt Parku Narodowego Dolina Dolnej Odry, czyli Nadodrzańskiego Parku Narodowego, został opracowany z inicjatywy Ministerstwa Ochrony Środowiska, Przyrody i Bezpieczeństwa Nuklearnego RFN, przy udziale odpowiedniego Ministerstwa Landu Brandenburgii oraz za aprobatą Ministerstwa Ochrony Środowiska, Zasobów Naturalnych i Leśnictwa w Polsce. Głównymi twórcami projektu byli: prof. dr hab. Michael Succow — ze strony niemieckiej i prof. dr hab. Mieczysław Jasnowski — ze strony polskiej. W pracach uczestniczyli badacze i znawcy tego terenu, jako współpracownicy naukowcy, oraz przedstawiciele instancji administracyjnych — u nas przedstawiciele Ministerstwa i Urzędu Wojewódzkiego w Szczecinie, pilotujący projekt od strony formalnej. Wsparcie i sprzyjająca atmosfera ze strony wysokich władz państwowych oraz duże zainteresowanie społeczne stwarzały nadzieję na rychłe decyzje w zakresie choćby tymczasowego statusu prawnego dla przyszłego parku narodowego. Jednakże już od początku znane też były określone trudności w tworzeniu wspólnego obiektu w randze parku narodowego, o czym pisze w projekcie prof. M. Jasnowski: „Występują poważne różnice w jurysdykcji dotyczącej parków narodowych w Polsce i w Niemczech, inne są też wymogi w stosunku do obiektu przewidzianego do ochrony. Kreowanie parków narodowych trwa u nas kilka lat, a jest to proces naukowy i formalnoprawny dość długi i skomplikowany”.

Jest to jedna z kilku podjętych ostatnio prób utworzenia parku narodowego przekraczającego granicę dwóch sąsiadujących państw, jednocześnie granicę różnych systemów prawnych i gospodarczych. Ze względu na międzynarodowy charakter projektu, prof. M. Succow nazwał polsko-niemiecki park narodowy „zieloną wstęgą” wiążącą ze sobą dwa narody wspólną ideą ochrony cennej przyrody i mobilizującą do zjednoczenia wysiłków w zgodnym działaniu (Succow 1991).

Wstępny projekt polsko-niemieckiego Nadodrzańskiego Parku Narodowego (Succow, Jasnowski 1991) uzyskał w kwietniu 1991 r. prestiżową nagrodę Fundacji Wspomaganie Kultury w Monachium, popartą funduszem na pierwsze potrzeby tworzonego parku. Wyraziła również gotowość finansowego wsparcia, w ciągu trzech lat, Europejska Wspólnota Gospodarcza, której przedstawiciele — posłowie Parlamentu Europejskiego, z zainteresowaniem zapoznawali się z cennymi walorami obiektu na wycieczkach terenowych.

Celem zarówno tego, jak i następnego artykułu jest przedstawienie przyrodniczych wartości doliny dolnej Odry, które kwalifikują ten obszar do ochrony jako park narodowy. Ważne jest również wykazanie pewnych trudności i przeszkód stale się wyłaniających i szukanie dróg do ich przewycieżenia. Autorzy projektu napisali: *„W czasie, kiedy stopień zagrożenia naszych naturalnych podstaw życia i zniszczenie środowiska osiągnęły nieznanie nigdy dotąd rozmiary, projekt międzynarodowego parku w dolinie dolnej Odry jest oznaką nadziei co do właściwego obcowania z naturą, w interesie nie tylko samej przyrody, ale także w interesie ludzi, którzy z tej przyrody i w tej przyrodzie żyją — teraz i także w przyszłości”*.

Obszar projektowanego parku. Nadodrzański Park Narodowy zaprojektowano wzdłuż dolnego odcinka doliny Odry, szerokości 3—5 km, na długości około 60 km, poczynając na południu po stronie niemieckiej od miejscowości Lunow (koło Hohensaaten) na wysokości mniej więcej Cedyni, a kończąc na północy koło Szczecina, przy południowej granicy miasta (por. ryc. 1). Jest to obszar o pow. 16 500 ha, obejmujący po stronie polskiej ponad 6000 ha przewidzianych do ochrony ścisłej, zaś po stronie niemieckiej — do ochrony ścisłej około 1500 ha oraz około 9000 ha do ochrony częściowej. Są to powierzchnie użytkowane ra-

Ryc. 1. Projektowany polsko-niemiecki Park Narodowy Dolina Dolnej Odry. — The proposed Polish-German "Odra River Valley" National Park

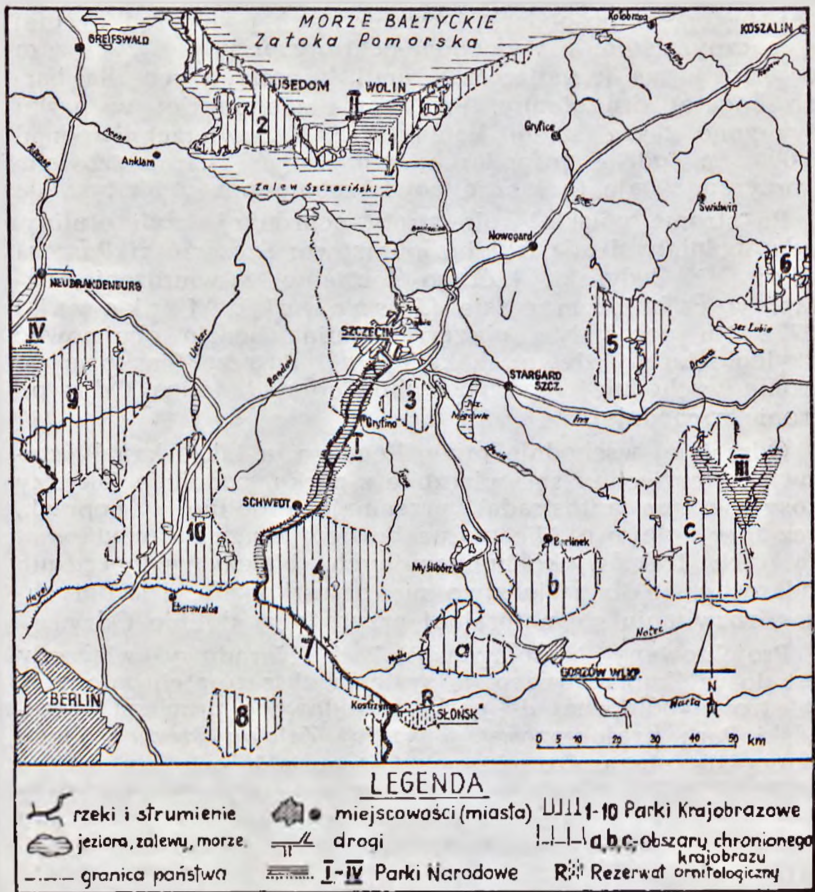
czej systemem gospodarki ekstensywnej, podporządkowanej w znacznym stopniu wymogom ochrony przyrody, zwłaszcza ze względu na kształtowanie siedlisk potrzebnych dla bardzo bogatej ornitofauny. Po stronie niemieckiej w parku utworzono także strefę kontaktową o powierzchni ponad 16 000 ha, gdzie gospodarka winna być zharmonizowana z przyrodą. Daje to łączną powierzchnię ponad 32 tys. ha.

Po stronie polskiej rolę strefy ochronnej, czyli otuliny, będą spełniały dwa parki krajobrazowe: Szczeciński Puszcza Bukowa i Cedyński, którego formalne zatwierdzenie nastąpi w najbliższym czasie (J a s n o w s k i, M a r k o w s k i 1977). Na pozostałym obszarze otulina będzie obejmować przyległe tereny zlewni rzeki Tywy i Puszcze Piaskową po stronie wschodniej oraz wierzchołki nad doliną Odry po stronie zachodniej.

Odra i jej wschodnie ramię Regalica, a także kanały stanowiące tor wodny są wyłączone z parku, podobnie jak trzy szosy (w tym autostrada), przecinające dolinę w poprzek, oraz tory kolejowe. Nie można bowiem zaniechać użytkowania tych traktów komunikacyjnych. Należy jednocześnie podkreślić, że to sąsiedztwo nie przeszkodziło, jak dotychczas, rozwijaniu się naturalnej przyrody w dolinie Odry.

Projektowany Nadodrzański Park Narodowy włączony jest do wielkoprzestrzennego systemu obszarów chronionych. Po stronie północnej do parku narodowego przylega Szczeciński Park Krajobrazowy, a wzdłuż Zalewu Szczecińskiego ciągną się obszary o różnych kategoriach ochrony, aż po Woliński Park Narodowy i projektowany Nadmorski Park Krajobrazowy. Po stronie niemieckiej postępują prace nad tworzeniem Parku Krajobrazowego Odry Środkowej, który będzie stanowił przedłużenie, w kierunku południowym, obszaru chronionego aż do Frankfurtu nad Odrą.

Obszary chronione rozciągają się także łukiem morenowym po obu stronach doliny. Po stronie niemieckiej są to: rezerwat biosfery pod nazwą „Schorfheide-Choriner Moränenlandschaft”, park krajobrazowy Feldberg-Lychener Seengebiet oraz park narodowy Müritz-Nationalpark. Po stronie polskiej chronione obszary morenowe zaczynają się od Cedyńskiego Parku Krajobrazowego i rozległego rezerwatu ornitologicznego „Słońsk” położonego bardziej na południe. Dalej w kierunku wschodnim i północno-wschodnim ciągną się obszary chronionego krajobrazu: Lasy nad Myślą, Puszcza Barlinecka i Puszcza Drawska oraz Drawieński Park Narodowy, Iński Park Krajobrazowy oraz Drawski Park

Ryc. 2. Dolina Dolnej Odry — projektowany park narodowy na tle wielkopowierzchniowego systemu obszarów chronionych w Polsce i w Niemczech: I — polsko-niemiecki Park Narodowy Dolina Dolnej Odry, II — Woliński PN, III — Drawieński PN, IV — Müritz-Nationalpark; Parki Krajobrazowe: 1 — Nadmorski, 2 — Uznamski, 3 — Szczeciński, 4 — Cedynski, 5 — Iński, 6 — Drawski, 7 — Odry Środkowej = Mittleres Odertal Landschaft-Park, 8 — Märhische Schweiz L-P, 9 — Feldberg-Lychener Seen-Gebiet L-P, 10 — Scharfheide-Chorin L-P; obszary chronionego krajobrazu: a — Lasy nad Myslą, b — Puszcza Barlinecka, c — Puszcza Drawska. — "The Lower Odra River Valley" — the proposed national park on the background of the system of large protected areas in Poland and in Germany. Explanations: I — the proposed Polish-German Odra River Valley National Park, II — the Isle Wolin National Park, III — the Drawa National Park, IV — Müritz-

Krajobrazowy. Oprócz znaczenia dla ochrony przyrody mają one także znaczenie dla ochrony zlewni Odry.

Na obszarze przyszłego parku narodowego (por. ryc. 1) lub w bezpośrednim kontakcie z nim znajdują się rezerwy przyrody istniejące już od lat bądź projektowane — na etapie zatwierdzenia. Można wymienić po stronie polskiej zatwierdzone: „Kurowskie Błota”, „Kanał Kwiatowy” i „Wzgórze Widokowe nad Międzyodrzem” oraz projektowane: „Zaleskie Łęgi”, „Kamienieckie Jary” i „Widuchowskie Górki”. W części południowej: „Bielinek”, „Dolina Świergotki”, „Olszyna Źródłiskowa pod Lubiechowem Dolnym”, „Wrzosowiska Cedynskie” — to nasze rezerwy, które przylegają do niemieckiej części parku.

Po stronie niemieckiej na terenie przyszłego parku utworzono już następujące rezerwy: „Kompleks zboczowy koło Stolzenhagen”, „Gellmersdorfer Forst”, „Gartzer Schrey”, „Silberberge”. Ponadto duży fragment doliny koło Schwedt ma status prawny „obszaru mokrych siedlisk o międzynarodowym znaczeniu”.

Cechy fizjograficzne doliny dolnej Odry. W projektowanym Nadodrzańskim Parku Narodowym znajduje się przełomowa dolina Odry, która wcięła się w wał moreny czołowej po ostatnim zlodowaceniu. Nad płaskim nisko położonym dnem doliny wznoszą się strome krawędzie sięgające 30—40 m wysokości względnej, a w miejscach wzniesień morenowych znacznie wyższej, do 80 m i więcej.

W części polskiej Odra płynie dwoma korytami, jako Odra Zachodnia i Odra Wschodnia, czyli Regalica. Między nimi ciągnie się olbrzymi masyw torfowy zwany Międzyodrzem, bardzo nieznacznie (około 0,2—0,3 m) wyniesiony ponad poziom morza. Złoże torfu sięga głęboko poniżej poziomu morza — do kilku, a nawet kilkunastu metrów, co oznacza, że mineralne dno doliny jest kryptodepresją.

W części niemieckiej, południowej, występuje podobny płaski obszar określany nazwą Łęgów Nadodrzańskich, roz-

---

-Nationalpark; 1 — the Sea-side Landscape Park, 2 — Uznam L. P., 3 — Szczecin L. P., 4 — Cedynski L. P., 5 — Inski L. P., 6 — Drawa River L. P., 7 — Central Odra River Landscape Park = Mittleres Oder-tal Landschaft Park, 8 — Märhische Schweiz L. P., 9 — Feldberg-Lychener Seen Gebiet L. P., 10 — Scharfheide-Chorin L. P.; Areas of protected landscape: a — The Forests on the Mýsla River, b — The Barlinek Primeval Forest, c — The Drawa Primeval Forest

Ryc. 3. Rozlewiska i bagienne wyspy — raj ptasi „Międzyodrza” — ciągną się kilometrami aż po Szczecin. — Overflows and marshy islands — the paradise of the “Interodrza” region, stretch many kilometers long as far as the town of Szczecin. Fot. M. Jasnowski

poscierający się między korytem Odry, przy wschodniej krawędzi doliny, i kanałem żeglownym „Hohensaaten-Friedrichsthaler Wasserstrasse” przy krawędzi zachodniej. Płaskie dno doliny na całej przestrzeni pocięte jest łachami, starorzeczami i rozlewiskami połączonymi w sieć kanałów i rowów. Na polskim Międzyodrzu otwarte wody stanowią ponad 10% powierzchni, a długość kanałów wynosi ok. 200 km.

Zarówno na Międzyodrzu, jak i na Łęgach Nadodrzańskich przeprowadzono w XIX w. prace hydrotechniczne dla celów gospodarczych. Skanalizowano rzeki, rozbudowano system kanałów i rowów wśród rozlewisk i starorzeczy. Teren obwałowano i założono śluzy umożliwiające rozprowadzanie powodziowych wód Odry po tzw. polderach. Po ustąpieniu wód cały obszar miał pełnić rolę użytków łąkowych. Ponieważ odpływ grawitacyjny wody nie był możliwy, więc musiały pracować przepompownie. Bardzo kosztowna, nieekonomiczna produkcja, przy postępującym szybko spadku plonów, co jest nieuniknioną konsekwencją użytkowania torfowisk, określiła granicę ludzkiej ekspansji w kierunku inten-

Ryc. 4. Łęczak, inaczej brodziec leśny, gatunek chroniony, należy do stosunkowo licznych ptaków przelotnych Nadodrza. — The wading bird *Tringa glareola*, a species protected by law, belongs to the fairly numerous migratory birds of the Odra region. Fot. J. Noskiewicz

sywniejszej gospodarki. Na terenie Międzyodrza zarzucono działania gospodarcze, pozostawiając ten obszar we władaniu przyrody. Badania szaty roślinnej wskazały już w latach pięćdziesiątych na jej naturalny charakter, jako roślinności szuwarowej i błotnej (J a s n o w s k i 1962). Trudno dostępne, niewydajne rolniczo tereny Międzyodrza od lat zakwalifikowane są jako nieużytki. To właśnie zdecydowało, że dominują tu naturalne biocenozy, z całym ich bogactwem przyrodniczym.

Strome krawędzie doliny tworzą suche, ciepłe siedliska dla biocenoz kserotermicznych. Ciepłolubne murawy, zarośla i lasy z ich osobliwościami florystycznymi stwarzają warunki bytu dla innej fauny niż w bagiennej dolinie. Interesujące są także biocenozy wykształcające się w licznych wąwozach przecinających krawędzie doliny, często z poziomymi wodonośnymi z roślinnością źródliskową.

Problemy i zadania organizacyjne. Działania na rzecz utworzenia wspólnego polsko-niemieckiego parku

narodowego jako nowatorskie są bardzo trudne (Jasnowski 1991, Lamp 1991). Po stronie niemieckiej szybko wprowadzono zarządzenie tymczasowe, wydane przez Land Brandenburgia na czas, dopóki nie zostanie powołany park narodowy. Funkcjonuje też dyrekcja parku z siedzibą w Schwedt, która prowadzi wielostronną działalność organizacyjną i badawczą. U nas też potrzebne są decyzje formalne, nadające przynajmniej tymczasowy status prawny tym obszarom, gdyż dopiero wtedy znajdzie to określone odbicie w regionalnym planie gospodarczym. Według planu pierwsze decyzje po stronie polskiej miały dotyczyć torfowiska „Międzyodrze” (Jasnowska, Jasnowski 1991) — w przyszłości najcenniejszej części parku narodowego, a na razie — w kategorii dużego rezerwatu przyrody o pow. ponad 5,6 tys. ha. Rezerwat ten miał również otrzymać własną bazę administracyjną dla prowadzenia prac organizacyjnych związanych z tworzeniem parku, a jednocześnie dla realizowania już obecnie w rezerwacie podstawowych zadań parku narodowego w zakresie ochrony naturalnych zasobów, organizowania badań naukowych i ich wdrażania, opracowania programu edukacji ekologicznej, przygotowania tras turystycznych itp. Rezerwat, opracowany pod względem dokumentacyjnym, czeka na formalne zatwierdzenie.

Problemy własnościowe wyłoniły się po stronie niemieckiej w następstwie rozpadu NRD, gdyż, jak się okazało, liczba dawnych prywatnych właścicieli wynosi na tym obszarze kilka tysięcy. Prowadzi się aktualnie prace nad pozyskaniem terenów dla parku. Po polskiej stronie sprawa jest mniej skomplikowana, gdyż grunty Międzyodrza są własnością państwową, głównie w użytkowaniu Państwowych Gospodarstw Rolnych. Ponieważ są to bagienne nieużytki, przejście ich na rzecz parku (na razie rezerwatu) nie budziło wątpliwości. Czy ogłoszenie upadłości PGR-ów nie zmieni tej sytuacji?

Jak zwykle w podobnych sprawach, ludność przyległych gmin zgłasza sprzeciw, a władze lokalne wyrażają wątpliwości, z jednej strony nie spodziewają się bowiem pożytku z utworzenia parku narodowego, a z drugiej — boją się różnych ograniczeń. Wyłoniły się obawy przed wymaganiami w zakresie ochrony środowiska w stosunku do gospodarki, która nie może być uciążliwa dla przyrody. Protesty wynikają również ze strony wędkarzy, rybaków, myśliwych i instytucji czerpiących stąd dochody.

Utworzenie polsko-niemieckiego Parku Narodowego Do-

lina Dolnej Odry może przynieść określone pożytki i poprawę sytuacji gospodarczej gmin przygranicznych, ogólnie biednych i ekonomicznie słabych. Należy się spodziewać znacznego ożywienia związanego z turystyką, wynikającą ze społecznej funkcji parku. Ma on służyć celom naukowym, oświatowym, dydaktycznym, krajoznawczym i turystycznym, oczywiście uwzględniającym wyznaczone, specjalnie przystosowane trasy. Będą to trasy wodne, dla cichych łodzi i kajaków, oraz trasy piesze, poprowadzone przez dzikie ostępy torfowisk, z czatowniami dla obserwacji zwierząt bądź wieżami widokowymi i innymi urządzeniami umożliwiającymi kontakt z interesującą przyrodą.

Dla parku rysuje się rozwój turystyki regulowanej i kontrolowanej, wynikający z dużego zainteresowania krajów zachodnich naturalnymi walorami doliny Odry i nagromadzonymi tu osobliwościami świata roślin i zwierząt. Ludziom zmęczonym cywilizacją bardzo potrzebny jest kontakt z nie zakłóconą przyrodą. Rozbudowa zaplecza turystycznego poza parkiem to duża szansa dla przyległych gmin. Można przy tym oczekiwać pomocy finansowej od EWG i WWF na takie cele. Nie ulega wątpliwości, że poparcie przez społeczeństwo tych wszystkich zamierzeń jest bardzo ważne dla projektu parku. Najważniejsze jednak będą decyzje podjęte na szczeblu rządowym.

Tworzenie obszarów chronionych należy do strategii ochrony przyrody ustalonej przez Ministerstwo OŚZNiL. Na tym też poziomie powinny być dokonane dalsze uzgodnienia polsko-niemieckie nie tylko co do utworzenia wspólnego Nadodrzańskiego PN, ale również w zakresie planowania połączeń komunikacyjnych poprzez Odrę, których nie powinno się rozbudowywać w obrębie parku. Dopóki nie ma decyzji o zatwierdzeniu parku, podejmowane różne inicjatywy gospodarcze o wysokim stopniu zagrożenia dla przyrody i dla środowiska winny być wstrzymane. Powinno mieć to miejsce zarówno po stronie polskiej, jak i niemieckiej. Grozi nam z tamtej strony np. rozbudowa przemysłu petrochemicznego w Schwedt i fabryki papieru. W wielu gminach powstają osiedla wypoczynkowe, wznoszone za zgodą władz lokalnych, a często i bez zezwolenia, w strefach ochronnych parku. Postępująca rozbudowa osiedli letniskowych, zwłaszcza po stronie niemieckiej, może stworzyć następne problemy prawne, utrudniające zrealizowanie idei parku.

Od podjęcia formalnych decyzji w sprawie ochrony prawnej zależy wypracowanie nowych koncepcji gospodar-

czych planów regionalnych. Każda zwłoka oddala perspektywę wspólnego parku narodowego. Jeśli natomiast uda się park utworzyć, będzie to działanie precedensowe dla tej kategorii prawnej w europejskim ruchu tworzenia parków narodowych.

SUMMARY

The Polish-German project of a common national park in the lower Odra river valley

The Polish-German National Park "The Lower Odra River Valley" has been proposed as a common object in the area of the state boundary as a consequence of international co-operation. There will be included in it the valley of the river Odra in its lower course, 60 km long and 3—5 km wide, its joint area amounting to 16.500 square kilometres, 8000 km of which being under strict protection. The most valuable part of the proposed National Park is formed of the extensive peat-bog called „Międzyodrze" (Inter-Odra) on the Polish side, and the flat bottom of the valley called "Oderboden" on the German side. The unique qualities of the landscape, the cryptodepressional character of the valley, and the conditions of the boggy environment decide upon the character of the plant cover, and of the richness of the fauna, especially of birds. The accession to the Park for educational and touristic purposes, along marked routes, both aquatic and terrestrial ones, will influence the development of tourism in that region. This may also be of economic advantage for the development of the villages lying close to the Park. Thus, there will be put into practice the aims of safeguarding the valuable natural resources, as well as making more vivid the international contacts joint with some determined economic profits.

PIŚMIENNICTWO

Jasnowska J. 1991. *Polsko-Niemiecki Park Narodowy „Dolina Dolnej Odry” jako nowatorska koncepcja międzynarodowego obiektu pod ochroną prawną*. Zesz. Nauk. AR w Szczecinie 149: 3—8.

Jasnowska J., Jasnowski M. 1991. „Międzyodrze” — dokumentacja rezerwatu przyrody. Mpis, Urząd Woj., Szczecin, ss. 35.

Jasnowski M. 1962. *Budowa i roślinność torłowisk Pomorza Szczecińskiego*. Szczecińskie Tow. Nauk. X, ss. 335.

Jasnowski M., Markowski S. 1977. *Cedyński Park Krajobrazowy — dokumentacja podstawowa*. Mpis, Urząd Woj., Szczecin, ss. 118.

Lamp H.-J. 1991. *Projekt Deutsch-Polnischer Nationalpark Unteres Odertal*. Bericht im Auftrag d. Umweltstiftung WWF — Deutschland. Mpis, Schwedt/O.

Monografia Odry 1948. Praca zbiorowa pod red. A. Grodka i in., Wyd. Inst. Zach., Poznań, ss. 616.

Succow M. 1991. *Grünes Band zwischen Deutschland und Polen*. TOMUS Verl. Monachium, ss. 15.

Succow M., Jasnowski M. 1991. *Projektstudie Deutsch-Polnischer Nationalpark UNTERES ODERTAL* — studium projektowe. Stiftung Kulturförderung München, WWF, Min. U-Sch. NR BDR, ss. 65, Eberswalde—Szczecin.